

ӘОЖ 343.2/.7

**ТАТУЛАСУҒА БАЙЛАНЫСТЫ ҚЫЛМЫСТЫҚ
ЖАУАПТЫЛЫҚТАН БОСАТУ ИНСТИТУТЫНЫҢ
КЕЙБІР НЕГІЗДЕРІ**

Какимов Аңсаған Жаксылықұлы

Rar.97@inbox.ru

Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық Университетінің Заң факультетінің «Қылмыстық-құқықтық пәндер» кафедрасының 6М030100-«Құқықтану» мамандығының 1 курс магистранты
Ғылыми жетекшісі – з.ғ.д., профессор Балтабаев Қ.Ж.

Өткен 2016 жылғы статистикалық мәліметтерге сүйенетін болсақ ауырлығы жеңіл қылмыстар саны-41818 қылмыс болса, ал орташа ауырлықтағы қылмыстар саны-268889 қылмысты құрайды, әрине бұл сандар он жеті миллион адамы бар мемлекетке өте көп болып табылады.2017 жылы ауырлығы жеңіл қылмыстарға байланысты 15204 адам қылмыстық жауаптылықтан босатылды, ал орташа ауырлықтағы қылмыс жасап жауаптылықтан босатылғандар 65329 санын құрайды. Бес жыл бұрынғы статистикалық мәліметтерді алып қарастыратын болсақ, ауырлығы жеңіл қылмыстар саны-15159 ал ауырлығы орташа қылмыстар саны- 88118 құрайды. Ауырлығы жеңіл қылмыс жасағандардың жауаптылықтан босатылғандар саны – 9739 болса, ауырлығы орташа қылмыстар саны-49543 құрайды. Яғни 2008 жылғы статистикада ауырлығы жеңіл және орташа ауырлықтағы қылмыстардың 50% қылмыстық жауаптылықтан босату негізінде қысқартырылған. Осы жылдардың статистикасын алып қарастыратын болсақ қылмыстылықтың деңгейі жоғарлағаны айдан анық көрініп тұр. Бұл мәліметтерге байланысты әрине қылмыстық жауаптылықтан босату институтының тиімділігіне күмән туады. Бірақ дегенмен ізгілік қағидасына сүйене отырып өз заңнамалық актілеріне өзгерістер енгізген мемлекеттер өте көп және олардың тәжірбиесі көрсеткендей бұл өте тиімді қағидалардың бірі. Егер біз қылмыстық жауаптылықтан босату институтын

қолданбай, керісінше ауырлығы жеңіл қылмыстардың әр біреуіне байланысты қатаң жаза қолданып отыратын болсақ елде анархия басталады. Тарихта оған мысал өте көп, соның біреуі Рональд Рейганның қылмыстылықпен күрестегі саясаты. Рональд Рейган 1981-1989 жылдар арасында АҚШ тың ел басшысы болған.

Рейган қылмыстылықпен күресте қатаң шараларды қолданып отырған әр қылмыс қатаң жазаланып отырылған. Және ешқандай жауаптылықтан босату секілді әрекеттер қолданылмаған. Әрине бұл саясаттың жақсы жағы да бар бірінше рет президент болған кезде, қылмыстылықтың саны 40% пайызға дейін төмендеген, алайда екінші сайлаудан кейін оның бұл саясаты өз тиімсіздігін көрсете бастады. Әр штатта прокурор судьяларды, сот процессі өтетін залда өлтіріп, асып қойған қылмыстар жасала басталды. Бұл әрекеттерімен халық қатаң жаза қолдану саясатына қары екендігін білдіріп керісінше қылмыстылықтың саны 2 есе асып кетті. Осы жағдайды ескере отырып кішігірім ауырлығы орташа бірінші рет қылмыс жасаған адамдарға қатысты қатаң жаза қолданбай ақ, олардың түзелуіне қайталап қылмыс жасамауына жағдай жасағанмыз дұрыс болып табылады.

Соңғы он жылда Қазақстанның пенитенциарлық жүйесі күрделі өзгерістерге ұшырады. Қолға алынған реформалар, соның ішінде, қылмыстық заңнамаларды ізгілендіру қарқынды әрі кешенді түрде жүргізілді [1,3]. Түзеу колонияларында жазасын өтеушілердің құқықтары, бостандықтары мен заңды мүдделерін қорғау аясында бірқатар міндетті іс-шаралар жүзеге асырылды. Сотталғандарға медициналық қызмет көрсету мен тұрмыстық жағдайын түзеу жұмыстары жан-жақты атқарылуда. Тамақтандыру нормаларына да ерекше мән беріліп отыр. Түзеу мекемелері қайта құрылып, жөндеу жұмыстары да қарқынды жүргізілуде. Түрмелерді зерттеу халықаралық орталығының 2013 жылдың қаңтар айында ұсынған деректеріне сүйенсек, Қазақстан түрме индексі бойынша 221 мемлекеттің ішінде 31-орынға тұрақтаған екен. Мәселен, 2002 жылы елімізде сотталғандардың саны 65 151 болып, Қазақстан дүниежүзі бойынша 3-орынға шыққан. Ал, он бір жылдан кейін, яғни, 2013 жылы бұл статистика – сотталғандар саны 43 мыңға дейін азайған. Алайда, бұл деректер кемігенімен, әлі де жоғары деңгейде қалып отыр. Себебі, қазіргі таңда әр 100 мың адамға 316 жазасын өтеушіден келеді. Ал жалпы жоғарыда айтылған көрсеткіш 100 мың халыққа шаққанда 150 сотталушыдан болса, бұл қылмыстық әділдік пен түрме менеджментінің өз дәрежесінде ұйымдастырылғанын байқатар еді. Салыстырмалы түрде алып қарайық, мысалы Тәжікстанда түрме индексі 130 болса, Англияда – 150, Францияда – 101, Германияда – 80. Ал, көрші Ресейде бұл көрсеткіш 487-ге жетсе, АҚШ-та – 716.

Кішігірім орташа ауырлықтағы қылмыс жасаған адамдарды бас бостандығынан айыру мекемелерінде ұстау біздің еліміздің экономикалық – әлеуметтік жағдайына тиімді емес. Осыған байланысты қылмыстық жауаптылықтан босату институтын қолдану біздің экономикамызға өте

пайдалы. Бас бостандығынан айыру мекемелерінде орын тапшылығы тағы бір өзекті мәселе болып отыр. Осы мәселенің шешу жолының бірі қылыстық жауаптылықтан босату болып табылады [1,2].

Қылмыстық жауаптылық заң жүзіндегі жауапкершіліктің (азаматтық-құқықтық, әкімшілік, тәртіптік және т.б. қатарында) бір түрі болып табылады.

Біріншіден, қылмыстық жауаптылық қылмыс жасалған адамның өз істегеніне қылмыстық заңға сәйкес жауап беру міндеті ретінде қарастырылады.

Екіншіден, қылмыстық жауаптылық деп әлгі көрсетілген міндеттің жүзеге асырылуы, яғни ақыры қылмыстық-құқықтық шама санкциясының жүзеге асырылуы танылады.

Үшіншіден, соңғы жылдары қылмыстық жауаптылық оң (позитивтік) тұрғыда (позитивтік қылмыстық жауаптылық дейтін) қарастырыла бастайды, бұл жауаптылық негізінде жеке тұлғаның құқыққа сәйкес тәртібінде және оның қылмыстық заң тыйым салған қылмысты іс-әрекетті жасамау керектігін түйсінгендігінде жатыр.

Ізінше атап кетейік — қылмыстық жауаптылық ұғымын анықтауда көрсетілген бағыттардың бәрі де өз алдына "өмір сүре алады, өйткені қылмыстық жауаптылыққа тән оның мазмұнының өздеріне сәйкес ерекшеліктерін өздерінше айқындайды. Тек мұндай жағдайлардың мақсатты бағыттарын дұрыс белгілеп және олардың іс жүзінде қолдануын жөн анықтаудың маңызы бар.

Философиялық әдебиетте жауаптылық ұғымы:

ретроспективті (өткендегі үшін жауаптылық) және

белсенділік (болашақ үшін жауаптылық) тұрғысында (аспектісінде) қарастырылады.

Екінші мағынадағы жауаптылық ұғымы әдетте иман (мораль) мен әдептің (этиканың) еншісіне жатады. Бұл мағынадан алғанда, айталық, әңгіме ата-аналардың балаларының болашағы үшін, оларды тәрбиелеудегі қоғам алдындағы жауаптылығына қарай ойысады. Бұл тұрғыдан алғанда да, жауаптылық адамның борышы, міндетімен сабақтасатын іштей бағыттаушы-реттеушісі іспеттес сипатқа ие болады. Және қылмысты жауаптылықты анықтауға келгенде аталған бағыттардың біріншісі жауаптылықтың әдептілік бағытталуынан туындайды.

Қылмыстық жауаптылықтан босату – адамның әрекетінің қоғамға қауіптілігі аз, онша қауіпті болмауы және адамға қылмыстық жазаны қолданбай-ақ түзелуі мүмкін болған жағдайларда қолданылады. Осыған байланысты қылмыстық құқық қылмыстық жауаптылықтан және жазадан босату немесе жазаны жеңілдірек жазамен айырбастау институтын орнықтырған. Қандай да болмасын қылмыстық жауаптылықтан босатудың түрі қылмыс құрамының белгілері, қылмыстық жауаптылықтың негізі бар болған жағдай да ғана қолданылады. Сот, прокурор, тергеу, анықтау

органдары қылмыстық іс жүргізу заңдарын негізге ала отырып қылмыстық жауаптылықтан босату туралы шешімге келеді. Қылмыстық жауаптылықтан босату тек қана адамның қылмыстық жазалануға жататын әрекеттері болған жағдайда ғана қарастырылады.

Кейбір ғалымдар қылмыстық жауаптылықтан босату ретінде-рақымшылық және кешірім жасау актісін қарастырады. Ал басқалар жауаптылық және жазадан босатудың аралас түрі ретінде қарастырады.

Адамдардың жеке айқындалмаған, белгілі бір санатты кешірім жасау кезінде жазаны одан әрі өтеуден босатылуы не оған тағайындалған жаза қысқартылуы немесе жазаның неғұрлым жеңіл түрімен ауыстырылуы мүмкін.

Рақымшылық қылмыстық құқықтағы гуманизмнің бір көрінісі. Әдетте, біздің мемлекетіміздің тарихындағы атаулы күндерге немесе елдегі белгілі бір оқиғаларға байланысты жарияланады.

Қазақстан Республикасының Парламентіне рақымшылық жасау актілерін шығару құқығы берілген. Рақымшылық жасау актісі, ол шығарылғанға дейін және оның заңды күшіне енгеніне дейін қылмыс жасаған адамдарға таралады. Рақымшылық жасау актісіне сәйкес қылмыс жасағаны үшін сотталған адамдар негізгі жаза түрінен босатылуы, оларға тағайындалған жаза неғұрлым жеңіл түріне ауыстырылуы мүмкін, жазасын өтеген адамның рақымшылық жасау туралы актімен соттылығы алынып тасталуы мүмкін.

Рақымшылық жасау актісіне қарағанда, кешірім ету — бұл ауыр қылмыс жасағаны үшін соттың айыпталған адамға қатысты жеке кешірім жасау актісі. Кешірім ету актісін шығару назар аударуға және қолдауға тұрарлық ерекше мән-жайларға негізделеді — шын өкіну, ізгілік. Кешірім ету нақты адамдарға қатысты, атап белгіленген бір немесе бірнешеуіне қолданылады. Кешірім ету актісінің нәтижесінде анағұрлым қатаң жазалар (өлім жазасы сияқты) жазаның неғұрлым жеңіл түріне ауыстырылуы не жаза қысқартылуы немесе алынып тасталуы мүмкін.

Кешірім ету құқығы Қазақстан Республикасының Президентіне берілген. Кешірім ету жасалған қылмыстың санаттарымен де, қолданылған жазаның түрімен де шектелмейді. Рақымшылық және кешірім жасау актісін мен қылмыстық жауаптылықтан босату негізі ретінде қарастырмаймын. Өйткені, жоғарыда айтып кеткендей рақымшылық және кешірім жасау актісі жазадан босату болып табылады [1,1]. Сонымен, қылмыстық жауапкершіліктен босату деп, қылмыс жасаған адамды мемлекет тарапынан соттау міндетінен, оның әрекетін теріс бағалау түрінде босатуды айтады.

Қылмыстық кодексте қылмыстық жауапкершіліктен босатудың көптеген түрлері қарастырылған. Жазалаудан босату деп соттың үкімімен тағайындалған қылмыстық жазаны өтеу міндетінен айыпты адамды толықтай немесе ішінара босатуды айтады.

Қылмыстық жауаптылық, әдетте, жаза арқылы жүзеге асырылады. Бірақ та кейбір жағдайларда қылмыспен күрес жаза қолданбай- ақ жүргізіле беруі мүмкін. Қылмыспен күрес практикасында қылмыстық жауаптылық пен жазадан босату институттары мейлінше кең таралған. Аталған институттарды қолдану негіздері босату түріне байланысты әрқилы болғанымен, жасалған іс-әрекеттің құқықтық сипаты өзгеріссіз қалады. Яғни ол іс-әрекет қылмыстық сипатта болады.

Қылмыстық жауаптылықтан босату қылмыстық-құқықтық мәжбүрлеуді біртіндеп жеңілдетумен азайту тенденциясын бейнелейді. Барлық жауаптылықтан босату түрлері әр жағдайда индивидуалды, тұлғаның жеке қасиеттерін терең талдау нәтижесінде және осы тұлғаның қылмыстық жаза шарасын қолданбай түзелуі мүмкін деп танылған жағдайда ғана қолданылуы тиіс [1,7].

Өзінің мазмұны бойынша қылмыстық жауаптылықтан босату тек жазаны өтеуден босатуды ғана емес, сонымен бірге жазалау шараларын белгілеуден де босатуды білдіреді. Қылмыстық жауаптылықтан босату ескіру мерзімінің өтуіне байланысты жазадан босатудан басқа жағдайларда, тиісті органның құқығы болып табылады. Ал ескіру мерзімінің өтуіне байланысты жауаптылықтан босату бұл органдар үшін міндетті болады. Қылмыскерге тек қылмыстық жазалау шараларын, оның ішінде ауыр, қатал жаза қолдану арқылы ғана қылмыскерлікті біржола жеңе алмайтындығымызды тарих дәлелдеді. Ал қылмыскерліктің алдын алу, одан сақтандыру шараларының бұл күресте көмегі көп екендігі сөзсіз.

Қылмыскерлікпен күресте мемлекет басқа да шараларды қолданады. Мұндай шаралардың бірі - жаза. Қылмыстық заң нормаларын сақтауды мемлекет мәжбүрлеу арқылы қамтамасыз етеді, себебі бұл нормалардың бұзылуы заңның басқа салаларындағы нормалардың бұзылуына қарағанда мемлекет мүддесіне, қоғам мүддесіне немесе жеке азаматтар мүддесіне үлкен зиян келтіреді.

Осы жағдайдың бәрін ескере отырсақ. Қылмыстық жауаптылық ол-қылмыстық іс қозғалып, жаза тағайындалып, соттылық біткенше дейін созылады. Ал Қылмыстық жаза- жаза тағайындалып, жаза орындалып біткенге дейін қолданылады. Осыған байланысты Қылмыстық жаза, жауаптылықтың бір түрі болып табылады. Көптеген шет мемлекеттер жаза мен жауаптылықтан босату нормаларын екіге бөліп қарастырмаған, керісінше бір институт ретінде ғана қарастырған.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасының Конституциясы. Ғылыми-практикалық түсіндірме. Астана 2018 ж.
2. Қазақстан Республикасының Қылмыстық Кодексі. 2015 ж.

3. Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексіне түсіндірме. Алматы 2015 ж.
4. Қазақстан Республикасының Қылмыстық іс жүргізу Кодексі. 2015 ж.
5. Қазақстан Республикасының қылмыстық құқығы. Жалпы бөлім. Астана 2018 ж.
6. Курицын В.М. История государства и права России. 1929 - 1940. М., 1998.-С.3
7. Кожевников М.В. История советского суда. 1917-1936.-С.4
8. Таганцев Н. С. Уголовное уложение 22 марта 1903. – СПб: 1904. –С.9
9. Лейкина Н. С. Проблемы сов-го уголовного права в период развернутого стр-ва коммунизма.Л.,1963.-С.3
10. Наумов А. В. , Загородников Н. И. Уголовная ответственность и ее реализация в деятельности органов внутренних дел. – М., 1987 –С.4
11. Қазақстан Республикасының құқықтық саясат тұжырымдамасы - Концепция правовой политики Республики Казахстан. - Алматы: Жеті жарғы. 2002. – 10 бет.
12. Кан Г.В., Шаяхметов Н.У. Қазақстан тарихы. – Алматы: Кітап, 2007. -2 бет.